

УДК 338.1:172.4](477.4+470+571)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2023.03.035>

ЛИТВИНЧУК НАТАЛІЯ

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0691-9662>

LYTVYNCHUK NATALIYA

a Ph.D. in History, a research fellow of the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0691-9662>

Бібліографічний опис:

Литвинчук, Н. (2023) Господарський простір українсько-російського порубіжжя в реаліях повномасштабної війни. *Народна творчість та етнологія*, 3 (399), 35–42.

Lytvynchuk, N. (2023) Economic Space of the Ukrainian-Russian Borderland in the Realities of a Full-Scale War. *Folk Art and Ethnology*, 3 (399), 35–42.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ В РЕАЛІЯХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Анотація / Abstract

Актуальність проблематики сучасних етнологічних, соціокультурних та антропологічних досліджень головно значають реалії воєнного сьогодення. Зміщення фокусу уваги в іншу пошуково-дослідницьку площину вимагає напрацювання нових підходів і методології, розробки інструментарію, створення джерельної бази, а також залучення досвіду студіювання збройних конфліктів зарубіжними колегами.

Обґрунтованого наукового вивчення потребує прифронтовий ландшафт. Відповіддю на цей виклик часу є результати дослідження, представлені в пропонованій статті. Уперше в поле зору української етнології потрапляє господарський простір українсько-російського пограниччя. Спираючись на польові етнографічні матеріали й спостереження, відкриті візуальні джерела, авторка подає власне бачення того, як нинішня війна віддзеркалюється на господарському просторі, на окремих його сегментах, практиках і поведінці українців. У своїх судженнях вона zarazом окреслює спектр аспектів і напрямів, які доцільно було б розробляти в контексті вивчення цієї проблематики в майбутньому. Зокрема, акцентовано, на тому, що адаптуючись до екстремальних умов, мешканці порубіжжя всіляко намагаються зберегти в обжитому до війни просторі життєдіяльності традиційні поведінкові моделі й багатотомовий досвід, дбають про його функціональність. Окрему увагу приділено етнопсихологічним питанням, феномену топофілії, адаптивнос-

ті. Викладено також міркування щодо зміни функцій господарського простору, формування інакшого сприйняття певних його сегментів і створення їх образів, стирання одних узвичаєних правил та увиразнення інших. Висновки до статті містять провідну думку про те, що в реаліях війни господарський простір існує доти, доки там ведеться життя, а окремі його компоненти заразом можуть набувати нових ролей і наповнюються новими практиками.

Ключові слова: українсько-російське порубіжжя, ландшафт війни, господарський простір, антропологія простору, аграрні практики, воєнне повсякдення.

The realities of wartime largely determine the relevance of the issues of contemporary ethnological, sociocultural, and anthropological studies. Shifting the focus of attention to another research area requires developing new approaches and methodology, creating tools, establishing a source base, and involving the experience of foreign colleagues in studying armed conflicts.

The frontline landscape needs a well-founded scientific study of it. The results of the research presented in this article provide an answer to this contemporary challenge. For the first time, the economic space of the Ukrainian-Russian borderland comes into the field of Ukrainian ethnology. Based on field ethnographic materials and observations, as well as open visual sources, the author presents her own vision of how the current war is reflected in the economic space, its individual segments, practices and behavior of Ukrainians. In her judgment, she also outlines the range of aspects and directions that would be advisable to develop in the context of studying this issue in the future. In particular, it is emphasized that, adapting to extreme conditions, residents of the borderlands are trying to preserve traditional patterns of behaviour and centuries of experience in the living space they inhabited before the war, and take care of its functionality. Particular attention is paid to ethnopsychological issues, the phenomenon of topophilia, and adaptability. The article also provides considerations on changing the functions of economic space, forming a change in the perception of certain segments and the creation of their images, the disappearance of some customary rules and the emphasis on others. The conclusions to the article contain the main idea that in the realities of war, economic space exists as long as life is conducted there, and its individual components can simultaneously take on new roles and be filled with new practices.

Keywords: Ukrainian-Russian borderland, landscape of war, economic space, anthropology of space, agricultural practices, war everyday life.

Вивчаючи руйнівну природу війни, надзвичайно важливо приділити увагу простору, який фактично віддзеркалює її вандалську сутність. Фізичне знищення середовища існування й життєдіяльності людей, свідоме спотворення природного й культурного ландшафтів спричиняють низку соціокультурних трансформацій. Змінюється стійке уявлення про простір, його сприйняття, вибудовуються інакші форми поведінки в ньому. Дослідниця воєнного ландшафту Муніра Хайят, спостерігаючи за повсякденням людей у просторі війни на Півдні Лівану, за тим, як вони її проживають, дуже влучно відмічає: «Мешканці цього краю знайшли способи приручити війну і зуміли далі жити й творити свої життєві світи, незважаючи на тривалі періоди руйнувань. Війна тут зливається з життям і натуралізується; вона конструює суб'єктивність, простір і час, вшиті в матеріальну й нематеріальну тканину / текстуру сіл, які щоразу воскресають, а також втілені у флору й фауну оброблюваних полів

і диких пасовищ, укорінені в образи та історії цієї землі» [10, с. 42]. Ці судження антропологині цілком суголосні воєнному сьогоденню України, зокрема українсько-російському пограниччю.

Те, як війна моделює простір і задає ритм буття в ньому, можна осмислювати по-різному. Для вітчизняної етнологічної науки це новий фокус і виклик водночас. На відміну від зарубіжної практики й досвіду студіювання антропології простору та власне ландшафту війни, ми лише намічаємо пошуково-дослідницький шлях до пізнання цієї проблематики, напрацьовуємо підходи, апробовуємо різні загальнонаукові й спеціальні методи, розробляємо інструментарій, формуємо джерельну базу. Попри наявні знання й навички в галузі польової етнографії експедиційна робота в реаліях війни вимагає від збирача також особливого призвичаєння як до самого дослідницького простору, так і до тих, хто в ньому проживає, адже це є гранично екстремальні умови

наукової праці з огляду на різні чинники, а передусім – безпеку та етику. І це підтверджують дослідники, які, незважаючи на всі ризики, документують усноісторичні свідчення у прифронтовій зоні [6].

Пілотне дослідження українсько-російського пограниччя через аграрні практики воєнного сьогодення, головно методом віддаленої етнографії, цифрової та візуальної антропології (передусім через те, що обставини унеможлиблювали фізичне відвідування території), підштовхнуло до глибшого осмислення метаморфоз власне в господарському (або сільськогосподарському, аграрному) просторі. Зокрема, у тих його сегментах, які традиційно виконували важливу практичну функцію, були місцем для ведення індивідуального та колективного землеробства, садівництва, тваринництва. Органічно вплетені в повсякденне життя, вони давали можливість дбати про продовольчу незалежність, вести бізнес, зрештою, займатися улюбленою справою. Для досягнення мети було поставлено низку завдань: окреслити в загальних рисах, як війна позначилася на господарському просторі прифронтового прикордоння, змінила його функції, а також з'ясувати, яких перетворень зазнала усталена традицією модель господарської поведінки на пограниччі в реаліях воєнного сьогодення та чи з'явилися нові форми вияву господарності. Представлені в статті результати є попередніми, мають здебільшого розвідувальний характер і потребують подальшого глибшого вивчення, аналізу та інтерпретації.

Об'єктом дослідження було обрано простір українсько-російського порубіжжя в межах Сумської області, яка межує з трьома російськими областями – Брянською на півночі й північному сході, Курською – на сході та Белгородською – на південному сході. Близько двадцяти прикордонних громад чотирьох районів Сумщини (загалом за сучасним адміністративним поділом у регіоні п'ять) у період роботи над розвідкою перебували в зоні бойових дій, попри

те, що ця територія була деокупована ще на початку квітня 2022 року. Майже щодня обласна військова адміністрація повідомляла про обстріли пограниччя, зруйновані житлові будинки й господарські споруди, про постраждалих і жертви серед цивільного населення. Особистий довоєнний досвід вивчення українсько-російського порубіжжя налічує десятки експедиційних виїздів. За роки роботи в цьому етнографічному полі вдалося побувати в усіх прикордонних громадах регіону, різних – сільських, селищних, міських. Знання дослідницького простору й глибокий емоційний зв'язок з ним і спільнотою – це те, що змушує раз у раз емпатувати, коли в засобах масової інформації з'являються новини про зруйновані господарки, уламки ракет у людських городах, понівечені обстрілами сади, загиблих людей і вбитих домашніх тварин, адже у сфері моїх наукових зацікавлень постійно перебувала саме господарсько-виробнича культура приграничних територій, а у своїх попередніх дослідженнях я не раз окреслювала специфіку ремісничих, господарських та торговельних українсько-російських стосунків [3; 4].

Підступне повномасштабне вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 року по всій довжині спільного кордону та окупація відразу зруйнували вибудовану модель сусідства й співіснування. Уже з перших днів ведення воєнних дій ворог почав «зводити рахунки» з українськими полями, городами, садами, пасовищами, фермами, пташниками тощо, намагаючись у різний спосіб знищити те, що в реаліях воєнного часу має стратегічне значення, дозволяє людям власноруч дбати про продовольчу безпеку. Якщо розглядати в хронології великої російсько-української війни, а також у територіальному розрізі пограниччя, то це неабиякий арсенал різних засобів і прийомів. Приміром, на початку навали на прикордонних територіях часто доводилося спостерігати, як російська техніка борознила українські поля й облаштовувала на них свої позиції. Так само нахабно ворог вдирався

танками й бронетранспортерами на людські обійстя та дачі, як звичайно, завдавав шкоди й зухвало тікав. Водночас деякі міста (прикладом Охтирка) та села в лютому–березні 2022 року піддавалися нещадним бомбардуванням. І від посадженого на городах чи в садах, власне від господарки загалом у людей мало що залишалося вцілілим. Хоча в пам'яті господарів добре зберігалися знання про те, що і де вирощували, а також минулий досвід, зокрема, як це робили. Війна проявлялася в цих місцях у вигляді величезного діаметру вирв від бомб, розкиданих по всьому обійстю осколків, понівечених або вщент зруйнованих господарських споруд, практично скошених садів і перемеленої городини. Після деокупації північно-східної частини України (це кінець березня – початок квітня 2022 року) ось уже понад рік фактично щодня з різних видів озброєння з більшою чи меншою інтенсивністю країна-агресорка непримиренно обстрілює населені пункти, розташовані вздовж лінії кордону, переважно в кількох кілометрах від неї. Через що природні й створені людьми благодатні для життя та діяльності простори чим далі, тим більше втрачають суб'єктів господарювання, перетворюючись поступово на депресивні території.

Далі спробую означити ті аспекти, що потрапили в поле зору в ході дослідження воєнного господарського простору пограниччя, та окреслити в такий спосіб напрями, які доцільно було б розробляти в контексті вивчення цієї проблематики в майбутньому. Адже порубіжжя – це не просто певна фізична територія, ламінальний простір, це передусім місце життя й життєдіяльності спільноти, з якою самоідентифікуються цілі покоління. І у вимірі воєнного сьогодення й характеру бойових дій, що там відбуваються, саме культурний ландшафт українсько-російського пограниччя може стати безповоротною втратою.

Отже, зафіксовані емпіричні матеріали й широко представлені у відкритому доступі візуальні джерела звертають увагу на той

факт, що мешканці українсько-російського порубіжжя, адаптуючись до екстремальних умов, усіляко намагалися зберегти в обжитому до війни просторі життєдіяльності традиційні поведінкові моделі та багатовіковий досвід, дбали про його функціональність. Очевидно, розуміючи, що самозабезпечення через сільськогосподарські практики – це можливість власноруч подбати про провіант для себе і своєї родини. Позаяк багато хто в момент руйнування ланцюгів системи національної продовольчої безпеки відчув захищеність саме завдяки наявності аграрного простору, який дає джерела для існування. Заготовлені за традицією запаси харчів на зиму (як індивідуальна стратегія продуктової автономії) дозволили багатьом домогосподарствам мати в достатній кількості потрібну для щоденного раціону їжу під час блокади чи окупації та не залежати від обставин.

Окрім того, записані інтерв'ю про досвід городництва й садівництва в реаліях війни вказують на етнопсихологічний вектор дослідження відповідної проблематики, зокрема, скеровують до вивчення особливостей господарської поведінки міського й сільського населення пограниччя в різні фази війни, а також на емоційне сприйняття господарського простору, яке з'являлося й розвивалося, залежно від характеру бойових дій. Наприклад, як підтверджують польові етнографічні дані, для декого такі об'єкти, як сад чи город були місцем зняття внутрішньої напруги. Через певні види діяльності (обрізання дерев, загібання, догляд за квітами тощо) люди намагалися подолати стрес, відволіктись і, очевидно, зберегти ті чуттєві знання про простір і звичні практики, які закладалися досвідом мирного повсякдення. Зокрема, таку інформацію доводилося фіксувати навесні 2022 року відразу після деокупації Сумщини на територіях, розташованих за декілька десятків кілометрів від кордону. Натомість для людей, які живуть лише в кількох кілометрах від лінії розмежування й вимушені вже другий сезон

поспіль вирощувати городину під постійними обстрілами, сільськогосподарська праця стала своєрідним випробуванням. І для них город – це той сегмент господарського простору, що викликає фобії.

Увиражений вище контекст зобов'язує спеціально розглянути питання пристосування до господарського простору, який нині перебуває в зоні бойових дій. Попередні дослідження показують, що мешканці порубіжжя прифронтової Сумщини демонструють надзвичайно високу адаптивність. У своїх інтерв'ю вони часто розповідають, як освоїли нову реальність: призвичаїлися до періодичності обстрілів і підлаштовують під них свою сільськогосподарську діяльність (наприклад, обробляють городи, випасають худобу), опанували елементарні правила самозбереження в разі, якщо обстріл заскочив зненацька десь на присадибний ділянці чи в дворі, навчилися за звуками розрізняти, звідки й чим ведеться вогонь по їх господарці.

Водночас спостерігається вироблення нових досвідів у господарському просторі пограниччя в умовах повномасштабної війни. Очевидно, найпоширенішою, характерною для цієї території від самого початку вторгнення й до сьогодні (незалежно від відстані між населеним пунктом і фронтом) є практика збирання в приватних домоволодіннях, зокрема на городах, уламків від ракет чи іншої зброї. Тут варто зауважити, що це певною мірою старий / новий досвід, адже маємо свідчення очевидців про те, як люди в цих самих місцях донедавна знаходили на своїх обійстях різні зразки снарядів, які прийняла на себе земля ще в роки Другої світової війни; невігдані історії про скинуті на їхні городи авіабомби, на місці падіння яких і досі збирається вода. Дивлячись на «пейзажі» воєнного сьогодення, цілком можемо спроектувати окремі фрагменти картини господарського простору майбутнього.

Уперше, мабуть, жителі порубіжжя (переважно міські) практикують різні індивідуальні й колективні види сільськогосподарської діяльності (обрізання дерев, саджан-

ня й копання картоплі, полоття тощо) під звуки повітряної тривоги. Водночас, попри всі ризики й досить часте перебування у своєрідному стані очікування («прилетить чи не прилетить») та нервової напруги, люди здебільшого не відмовляються від праці на своїх ділянках, ігнорують сповіщення й залишаються в цьому потенційно небезпечному просторі. На жаль, не раз бувало так, що ворожі ракети й снаряди не лише нищили сільськогосподарські насадження, але й заставляли зненацька за роботою самих господарів. Тож, з огляду на сказане вище, доречно вказати безпосередньо на трансформацію господарського простору з традиційно безпечною в небезпечну. З приходом війни на українську землю поля, городи та сади як локації, що раніше асоціювалися винятково з сільськогосподарською діяльністю (чи навіть певними формами дозвілля), стали тими територіями, де люди постійно перебувають під загрозою, особливо у прифронтових населених пунктах, які після деокупації Сумщини живуть під прицільним російським вогнем.

Тут також слід акцентувати на (не)нових функціях окремих компонентів господарського простору, які проявилися під час війни, і не лише на пограниччі. Так, для багатьох людей підвали, погребі, які традиційно були місцем зберігання заготовлених на зиму запасів (консервації, овочів), стали зоною безпеки, а для когось навіть перетворилися на тимчасове житло. На сьогодні маємо немало свідчень, зокрема й опублікованих [1; 7; 9], про те, як мешканці Сумщини облаштовували їх, які речі обов'язково брали із собою, коли спускалися, як проводили час у цьому імпровізованому укритті. Цікаво, що спогади про перебіг війни, а насправді проживання війни в сегменті господарського простору, мало придатному для життя, по-особливому закарбувалися в пам'яті як дорослих, так і дітей. І власне цей ракурс претендує на спеціальну увагу дослідників. Зокрема, із застосуванням методу компаративного аналізу, який би дозволив порів-

няти, як війна проявилася в одному й тому ж об'єкті в різні хронологічні виміри. Адже погребі, які стали для багатьох укриттям у ХХІ ст., слугували ним і в ХХ ст., у часи Другої світової війни. Очевидно, що в усно-історичних записках можна знайти не одну аналогічну історію про будні й свята в цьому підземному сховищі. Окрім того, є поодинокі свідчення про те, як тимчасовим прихистком для людей (зосібна мешканки малого міста) став хлів, де тримали домашню худобу.

Говорячи про зміну функцій господарського простору під час війни, не варто випускати з поля зору явища тимчасової сакралізації окремих його сегментів, яке також можна розглядати як «поєднання життєвого й смертного простору», що пропонує у своєму дослідженні етнологиня О. Таран [8, с. 37]. Ідеться, власне, про факти поховання людей на подвір'ях, городах тощо. Зокрема, такі випадки фіксуємо на тих територіях українсько-російського пограниччя, які перебували в окупації. Відповідне перетворення було спричинене (наприклад, як у м. Тростянець) забороною російських військовиків хоронити померлих на кладовищах через облаштування там ворожих блокпостів або мінування. Цей вимушений крок теж якоюсь мірою можна трактувати як певний зв'язок з минулим досвідом, своєрідним поверненням до поховальних традицій, коли існувала практика захоронення рідних на обійсті, зокрема в садку. Щоправда, у мирному житті вибір такого місця для могили зумовлювався світоглядними уявленнями мешканців українсько-російського порубіжжя [2, с. 280, 283].

У реаліях війни сприйняття простору суттєво відрізняється від сприйняття його в обстановці миру. Зокрема, хотілося б звернути увагу на город як один із сегментів і на те, як змінилося бачення його господарями в екстремальних умовах. Попередня робота з нарративами показує, що це місце доволі чітко виокремлюється в спогадах людей. Наразі вдалося відстежити два зафіксовані й збережені пам'яттю образи. У згадках одних город

вимальовується як дорога життя. Мешканці Сумщини, переповідаючи про дислокацію чи пересування російських військ у їхніх населених пунктах, не раз пригадували, як сім'ями тікали городами, щоб сховатися від обстрілів, чи нишком ходили ними, аби не потрапляти ворогові на очі. Тим часом за інтерв'ю, записаними з мешканцями прифронтових сіл, яких відділяє від кордону держави-агресорки лише кілька кілометрів, спостерігаємо формування у свідомості людей ще одного образу городу. В умовах війни для них – це не просто земля, об'єкт, який дає джерела для існування, а простір, що відділяє від ворога, умовна межа за межею.

У контексті заявленого предметного поля дослідження слушно розглянути феномен топофілії, або прив'язаності до місця проживання. Надзвичайно виразно війна проявила глибокий зв'язок жителів порубіжжя з господарським простором. Попри те, що «сусіди»-росіяни всіляко намагаються перетворити прикордонні села на непридатні для життя території, спотворити їх вигляд, люди відмовляються залишати свої обійстя. Чи не основною причиною, через яку мешканці північно-східних міст і сіл часто відмовляються переїжджати зі своїх понівечених господарок у безпечніші місця, є домашні тварини. Вони насправді допомагають проживати й виживати в умовах воєнного сьогодення, особливо людям із прифронтових населених пунктів. Очевидно, як ще один вияв прив'язаності до обжитої території та певної ідентичності з місцем можна інтерпретувати ностальгію, тугу за ритмом господарського життя, що її відчують українці, які вимушені були емігрувати за кордон. За словами деяких респондентів, спогади й думки про незасаджений город, невикосаний двір безперервно спонукають повернутися додому, на Батьківщину, бодай тимчасово, щоб власними руками навести в господарці лад.

Освоюючи проблематику окресленої теми на прикладі господарського простору, доцільно простежити також, як війна сти-

рає узвичаєні правила та порядок, реконструює традиційний світогляд, сформований в іншій реальності, і навпаки – повертає до усталеного кодексу поведінки в громаді. Наприклад, маємо непоодинокі свідчення про те, як на початку повномасштабної війни в одному погребі могло переховуватися по кілька родин (сусіди, родичі, знайомі); або про те, як покидаючи свої оселі, люди просили сусідів, котрі залишалися, наглядати за їхнім господарством, тваринами. Цей емпіричний матеріал можна трактувати з різних ракурсів. З одного боку, ми бачимо, як індивідуальний господарський простір стає відкритим для чужих, що не зовсім корелює з усталеною системою поглядів, адже зазвичай українці берегли від стороннього ока свою господарку, а особливо худобу. А з другого – спостерігаємо, як у кризовій ситуації в ньому починають активно побутувати традиційні форми допомоги та взаємодопомоги.

Поміж іншого є певний сенс подивитися крізь призму господарського простору й практик на створення в міських ландшафтах громадських садів перемоги, що їх під час війни мешканці українсько-російського пограниччя сприймають здебільшого символічно; а також на облаштування на місцях боїв і загибелі українських захисників квітиків як своєрідних меморіалів.

Підсумовуючи дослідження нової для вітчизняної етнології, але надзвичайно збоченої для України теми антропології воєнного простору, хотілося б акцентувати на тому, що українсько-російське пограниччя, охоплене руйнівною силою війни, фактично стало її епіцентром, тож вивчення процесів, що там відбуваються і, на жаль, відбуватимуться в майбутньому, має бути в пріоритеті фахівців різних галузей. Виконуючи поставлені перед собою науково-пошукові завдання, вдалося прицільно простежити, як в умовах воєнного сьогодення проходить (пере)освоєння сільськогосподарського ландшафту, і дійти ключового висновку: лише там, де є люди, господарський простір не втрачає своєї головної функції, але окремі його сегменти отримують додаткові ролі й нові відображення в суспільній свідомості, наповнюються новими практиками. Одержані результати дозволили також окреслити в змісті статті перспективні напрями дослідження цієї проблематики. Адже поки триває війна, безсумнівно, змінюватиметься й природа господарського простору, його сприйняття мешканцями прифронтового пограниччя, формуватиметься інший спосіб життєдіяльності на цій території та її образ в індивідуальній і колективній пам'яті, а отже, зберігатиметься наукова актуальність дослідження цих аспектів.

Джерела та література

1. Березовська О. «... якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О. Березовської). *Український історичний журнал*. 2022. Чис. 5. С. 56–67. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.056>.
2. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 5. Поховально-поминальні звичаї та обряди / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 464 с.
3. Литвинчук Н. Між гендлюванням і стратегією співжиття: давні та сучасні вияви торговельних контактів на українсько-російському порубіжжі. *Матеріали до української етнології*. 2017. Вип. 16 (19). С. 168–175.
4. Литвинчук Н. Північно-східне українсько-російське порубіжжя: давні традиції неписаних транскордонних відносин. *Кодима: історія і культура порубіжжя східної і західної цивілізацій. Одеські етнографічні читання* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. С. 206–214.
5. Литвинчук Н. Сільськогосподарські практики в малих містах Північно-Східної України. *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 2. С. 105–118. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2022.02.105>.
6. Маховська С. «Науковий False Start» чи вимога воєнного часу: (не)новий досвід документування свідчень українців. *Україна модерна*. 24.04.2023. URL : <https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennohoh-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukraintsiv>.

7. Панкова А., Боряк О. «...це війна, це вбивання цивільних, мирних...»: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація А. Панкової; О. Боряк). *Український історичний журнал*. 2022. Чис. 6. С. 30–47. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.030>.

8. Таран О. Громадянські практики вшанування загиблих – нові форми міської комеморації в умовах російсько-української війни. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 1 (397). С. 36–47. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.036>.

9. «Я навіть не могла припустити, що війна може бути такою...»: розповідь етнологині Катерини Литвин про життя на «нулi» та етнографію в умовах «воєнного поля». *Україна модерна*. 01.05.2023. URL : <https://uamoderna.com/war/ya-navit-ne-mohla-prypustyty-shcho-viyna-mozhe-buty-takoiu-rozповid-etnologyni-kateryny-lytvyn-pro-zhyttia-na-nuli-ta-etnohrafiiu-v-umovakh-voiennoho-polia/>.

10. Khayyat M. A Landscape of War: On the Nature of Conflict in South Lebanon : Submitted in partial fulfillment of the Requirements for the degree of Doctor of Philosophy In the Graduate School of Arts and Sciences. Columbia University, 2013. 332 pp. URL : <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8V987D6>.

References

1. BEREZOVSKA, Olha. “...If the Food Runs Out, How Do You Explain to the Children That There Is No More Left?!”: Woman N From Chernihiv About Living Conditions in the City During the Russian Offensive (February 24 – April 2, 2022) (recorded and published by Olha BEREZOVSKA). In: *The Ukrainian Historical Journal*, 2022., no. 5, pp. 56-67 [online] [in Ukrainian]. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.056>.

2. SKRYPNYK, Hanna, ed.-in-chief. *An Ethnographic Image of Modern Ukraine: A Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Sources. Vol. 5: Funeral and Commemoration Customs and Rites*. NAS of Ukraine; M. Rylskiy IASFE. Kyiv, 2020, 464 pp. [in Ukrainian].

3. LYTVYNCHUK, Nataliia. Between Profiteering and Strategy of Coexistence: Ancient and Modern Manifestations of Trade Contacts on the Ukrainian-Russian Borderland. *Materials to Ukrainian Ethnology*. 2017, no. 16 (19), pp. 168-175 [in Ukrainian].

4. LYTVYNCHUK, Nataliia. North-Eastern Ukrainian-Russian Frontier Area: Old Traditions of Unwritten Cross-Border Relations. *Kodyma: History and Culture of the Frontier of Eastern and Western Civilizations. Odesa Ethnographic Readings: Collected Scientific Papers*. Odesa: I. I. Mechnikov Odesa National University, 2016, pp. 206-219 [in Ukrainian].

5. LYTVYNCHUK, Nataliia. Agricultural Practices in Small Towns of Northeastern Ukraine. *Folk Art and Ethnology*. 2022, no. 2 (394), pp. 105–118 [online]. [in Ukrainian]. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2022.02.105>.

6. MAKHOVSKA, Svitlana. «Scientific False Start» or Wartime Demand: (Not) A New Experience in Documenting the Testimonies of Ukrainians. *Modern Ukraine: An International Intellectual Magazine*. April 24, 2023 [online]. Available from: <https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukraintsiv> [in Ukrainian].

7. PANKOVA, Anastasiia, Olena BORIAK. “...This is War, this is Murder of Peaceful Civilians...”: Chernihiv Neighbourhood’s Residents about the Peculiarities of Wartime Everyday Life during the Russian Offensive and on the Life under Occupation (February 24 – April 2, 2022) (recorded and published by Anastasiia PANKOVA and Olena BORIAK). *The Ukrainian Historical Journal*, 2022, no. 6, pp. 30-47 [online] [in Ukrainian]. DOI : <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.030>.

8. TARAN, Olena. Civic Practices to Honour the Dead - New Forms of Urban Commemoration in the Conditions of Russian-Ukrainian War. *Folk Art and Ethnology*, 2023, 1 (397), 36–47 [online] [in Ukrainian]. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.036>.

9. «I Couldn’t Even Imagine That War Could Be Like This...»: A Story by Ethnologist Kateryna Lytvyn about Life in the Frontline Zone and Ethnography in the Conditions of «War Field» (questioned by Svitlana MAKHOVSKA). *Modern Ukraine: An International Intellectual Magazine*. May 1, 2023. [online]. Available from: <https://uamoderna.com/war/ya-navit-ne-mohla-prypustyty-shcho-viyna-mozhe-buty-takoiu-rozповid-etnologyni-kateryny-lytvyn-pro-zhyttia-na-nuli-ta-etnohrafiiu-v-umovakh-voiennoho-polia/> [in Ukrainian].

10. KHAYYAT, Munira. *A Landscape of War: On the Nature of Conflict in South Lebanon: Submitted in partial fulfillment of the Requirements for the degree of Doctor of Philosophy In the Graduate School of Arts and Sciences*. Columbia University. 2013, 332 pp. [online]. Available from: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8V987D6> [viewed 20 June 2023] [in English].

Надійшла / Received 26.06.2023

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 12.09.2023